

ДХК бисотхоналарида 554335-сон раками ила хатланган ва олтмиш уч йилдан бери етти кулф остида сакланаётган «ИШ»га бугунги кун кўзкарашлари.

Бир соткиннинг чакувларида жўмардларнинг таърифлари

Бисмиллабир рохманир рохийм. Улуг Тангрига шукрки, шундай замонларга етказиб, огзимиздаги кулфларнинг очилишига, тилимиздаги тушовларнинг ечилишига, кўзимиздаги пардаларнинг сурилишига, кўлимиздаги кишанларнинг узилишига эриштирди, эс-хушимизни йигиб олишимизга имкон берди, мазлум кўксимизни кўтаришимизга, хиёл бўлса-да эркинрок нафас олишимизга бизларни муяссар айлади. Хам илкимизга калам тутказиб, ушбуни ёзишга юрагимизни мойил килди.

Буюк турк ўғлони Исмоил Гаспиралининг шогирди ва собит издоши, негадир узокрок ухлаб колган Туркистон бобони асрий уйкудан уйготишга, занжирбанд шерни занжирдан халос этишга катъий бел боглаб чиккан жадидлардан бири ва ўнгдори, эллик бир ёшли Мунаввархон Кори Абдурашидхон ўгли 1929 йил нўябирининг 5-куни махфий сиёсий политсайчилар томонидан хибсга олиниб, терговга тортилади. Чор Ўрусиясида Уктабир тўнтариши рўй бериб, подшо хукумати ўрнига кизиллар хукумати келганининг ўн иккинчи йилида — болшавойлар давлати бепоён мамлакатнинг ич-ичларига хийла томир отиб, ўзини ўнглаб, анча-мунча куч йигиб, олган шу болшавойчилик негизда пайдо бўлган ИИХК (Ички Ишлар Халк Кўмиссарлиги) исмлик идора гайрат билан ишга тушган, янги давлатнинг да (худди эски давлатдек) юргўза бошлаган империячилик сиёсати га «жиддий хавф» соладиган аклли-зиёли кишиларни битталаб ё тўдалаб териб ола бошлаган эди.

Туркистонда жадидлар иши юзасидан Мунаввар Кори билан биргаликда бирданига ўттиз етти ватанпарвар сўрокка тортилади. Буларнинг кетидан тагин кирк бир киши бор-йўги халкининг, миллатининг, динининг такдирига кайгургани учун тергов бера бошлайди. Уларнинг орасида соткинлари хам, лакмалари хам, иккала томонга хизмат килганлари хам бўлган, аммо, шукрки, иймонлилари, мардлари кўп эди. Жами етмиш саккиз (78) кишининг турфа ранг хаёт мазмунлари жами ўн саккиз (18) жилддан иборат хар бири гўладай семиз-семиз тўпламлар катига кўмилади, жилд устларига «МУНАВВАР КОРИ ВА БОШКАЛАР» деб ёзилади ва «Мутлако махфий» дея тамгаланади-да... тарих сахифаларидан юлиб ташланади.

Туркистон бобо тагин гафлат уйкусида колаверади.

Жадидларнинг тугилганини, уларнинг ниятларини ўз вактида Чор хукумати хам пайкаган. Кул Туркистонда диний ва миллий уйғониш содир бўлаётганидан, истилочиларнинг сиёсий найранглари га фахм-фаросати етадиган ва, сал кўйиб берилса, бу «кора халк»ни озодлик курашига кўтаришга ва бу курашни мохирлик билан бошқаришга курби етадиган маърифатли ва миллатпарвар бутун бир авлод шаклланаётганидан тахликага хам тушган. Аммо бу ўртада Биринчи жахон уруши бошланиб кетиб, истилочи Чор хукумати жахон майдонига ташланган катта суюк билан

овора бўлиб колдию чеккалардаги миллийчилар билан жиддий шугулланишга имкон тополмади. Шунда ҳам махфий идораглари, мустамлака сиёсатининг бу ўлкага юборилган мафкурачилари уларни хамиша кўз остларида саклаб турар, ҳам маънавиян, ҳам жисмонан эзиб ташлашнинг кулай мавридини пойлар эди.

Мана шу вазиятда Ўрусияда хокимият тўнтириши юз берди ва бу ходиса тарихга Уктабир тўнтариши номи билан кирди. Шундай килиб, ижтимоий ахвол иккинчи марта Халакит килди ва Чор мустамлакачиларининг ниятлари яна амалга ошмай колди. Лекин бу дегани — шум ният ўлди, миллийчилар таъкибдан кутулишди, дегани эмас эди. Чунки энди уларнинг изига болшавойлар давлати тушади. Тўнтариш окибатида шакл ўзгарган, аммо мустамлака ўлкаларга муносабат зимдан ўша илгаригидай колган эди. Модомики империячилик сиёсати сакланиб колган экан, Ок подшога хавф солган миллий маърифатчилар Кизил кўмиссарни тахликага солмайдими? Маърифатсизлик устига курилган давлат, маърифатсизликни шиор килиб, байрок килиб кўтарган давлат маърифатлилардан кўркишда эски хукуматдан-да ўтиб тушди. Факат? бу янги давлат дастлаб — бутун мамлакатда ўз хокимиятини мустахам ўрнатиб олгунча, ўзининг кучига ишонч хосил килгунча «икки кадам оркага» чекиниб туришга мажбур бўлган, яъни, хозирча чет ўлкалар тинч турсин, деган максадда «миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш»ига ваъдалар бериб, алдаб турган эди. Нихоят, биродаркушлик урушида вахшийларча галабага эришиб, янгича бошқарув тузилмасини (структурасини) жорий этиб бўлгач, Ок подшодан мерос колган шум ният эсига тушади ва йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмида пистирмадан чикиб, энди икки кадам олга ташлайди-да, ўша ниятни енг шимариб амалга оширишга киришади. Жадидларни 1922, 1924 йиллари бир-икки безовта килишлар ўзига хос айгок, кучни чамалаб кўриш эди, 1929 йилга келиб ростмана киргинга ўтилади. «Мунаввар Кори ва бошқалар» иши мана шу тарз юзага келади.

Хўш, Мунаввар Кори ва бошқалар ўзи кимлар эди? Уларнинг максадлари нима бўлган? Ок хукуматни-да, Кизил хукуматни-да бирдай чўчитадиған нима иш килганлар? «...айгокчилик хабарномаларидан бу юкорида исмлари зикр этилган фукарлар Совет хокимиятини агдариб ташлашга каратилган фаолият кўреатаётганликлари, яъни, Ўзбекистон ССР Жиноят мажмуаси 58-модданинг 10-кисмида ва 66-модданинг 1-кисмида таърифланган жиноятни содир этганликлари маълум бўлади. Шунини эътиборга олиб, Бутуниттифок Марказий Ижроия Кўмитасининг 1922 йил 16 ўктабирида чиқарган конунга мувофик ҳамда Бош Сийёсий Бошқарманинг (ГПУнинг) 1922 йил 287-сон ва 1923 йил 362/29-сон буйруklarига мувофик...» Мунаввар Кори бошлик- ўттиз саккиз киши устидан дастлабки терговларни бошлашга фатво берилади. Бу расмий фатво хужжати Бош Сийёсий Бошқарма Ўрта Осиё бўлими Шарк бўлинмасининг Катта вакили (катта ваколатли деб ўкилса ҳам бўлади) Агидуллин тайёрлаган, бўлинма бошлиги Круповский «Розиман» деб имзо чеккан, БСБ Ўрта Осиё бўлимининг бошлиги Белский «Тасдиклайман» деб кизил каламда кўл кўйган.

Мазкур хужжатдан биламизки, Мунаввар Кори ва бошқалар «Совет хокимиятини агдариб ташлашга каратилган фаолият кўрсатганлар» экан. Бу фаолият нималарда кўринади?

Бу саволга жавоб бермок учун бизнинг ихтиёримизда икки йўл бор. Бири — тарихдан билган маълумотларимиз ва 18 жилдлик хужжатларга суяниб ўзимизнинг мулохазаларимизни билдириш. Иккинчиси — бевосита хужжатларнинг ўзига мурожаат этиш. Хар икки йўл ҳам ўзича самаралидир. Хар икки йўл уйгушлаштириб юборилса,

ундан ҳам аъло. Биз мазкур маколада иккинчи йўлни тутишга қарор қилдик. Бирок хужжат деярликнинг ўзи соннингта. Терговнинг «илтимоси»га биноан ёзилган Мунаввар Корининг бутун бошли хотиранрмасини келтирайликми, бошқа иштирокчиларнинг кўргазмаларини келтирайликми? Биз яна иккинчи йўлни танладик. Танлаганда ҳам ўша ўттиз саккиз кишининг ичидан чиққан бир соткиннинг битикларини эълон қилишни лозим кўрдик. Бизнингча, унинг чакув кўргазмалари шунинг учун ҳам қимматлики, аввало, у—ўз кўли билан ёзилган хужжат; иккинчидан, халқимиз ўзининг мард ва ватанпарвар ўғлонлари каторида соткин, - кўрқок болаларининг ҳам номларини билиб қўйсин; учинчидан, бу соткин ўз атрофидагиларни анча тиришиб, анча тўлик сотгани боис биз йигирманчи йиллардаги умумий вазиятни, зиёлиларимизнинг умумий кайфиятларини, дард ва аламларини хархолда кенгрок билиб оламиз. Ва ниҳоят, тўртинчидан ва энг муҳими — биз бундан сабоқ чиқарамиз. Орамизда куёшпана кўзойнақларини ярақлатиб, латтахочларини (бўйинбоғ) ястикчасидан тутиб кишибилмас тўгрилаб-тўгрилаб, ҳаммамизга кўшилиб ташвишланиб, ҳаммамизга кўшилиб қулиб юрадиган, аммо фурсат пойлаб, битта ортикча йўталишимизни-да қолдирмай тегишли жойларга етказиб турадиганларимиз билиб қўяйликки, иймонсизлик иллатдир, бугун биз хақиқат деб ҳисоблаб юрган нарсалар, бугун биз худо деб сизгиниб юрган қимсалар Тангрининг инояти билан бир кун асл холларида намоён бўлажаклар, халқ барчамизнинг қилмишларимизни қайтадан баҳолашга ва биз мингинчи бор иқроқ бўлурмизки, бу дунё қайтар дунё экан...

Биз соткин деб атаётган йигитчанинг исмлари Мадхиддин, фамилиялари Мухаммедов. Оталаридан келсак, Солихович. Тергов чоғи айни 19 ёшда бўлганлар. Хужжатларда «студент» деб қайд қилинган. Елгон кўргазма учун жавобгарлик борлиги тўгрисида оғохлантирилганларидан сўнг ўз устозлари, қариндош-уруғлари ва дўстларининг «башаралари»ни илҳом билан фоз этишга тушадилар. Терговчи сўраган-сўрамаганини ҳам ўзларидан қўшиб, гапираверадилар, бакирок бир сарлазха қўйиб, ростмана рисолача шаклда «асар» ёзадилар ва бировнинг бировниқига меҳмонга борганидан ҳам яширин маъно топадиган даражада усталик ила биратўла эллиққа яқин кишига сиёсий баҳо берадилар. У киши ёзаверадилар, Бош Сиёсий Бошқарманнинг чаккон таржимонларй пешма-пеш ўрисчага ўгираверишади.

Афсуски, туркийчасини ўқишга қийналганимиздан ўрисчасини қўчириб олган эдик, энди ўшани яна туркийга қайта таржима қилиб беришга мажбур бўляпмиз. Сўзлар ўзгарган бўлиши табиий, аммо моҳиятига тегинмадик. Фақат бироз қисқартирдик ваикки қайтадан берган кўргазмаларини битта холга келтирдик. Яна қайтариб айтамызки, ўзимиздан қўшмадик, ўзларидан эшитиб қўяқолдик.

Жадидлар ва уларнинг сиёсий башаралари хақида

Жадидлар (ёки, бошқача айтганда, тараккийпарварлар) Туркистонда Ўқтабир инқилобидан илгари Ўрусия буржуазиясига ва Туркистонда ҳукм сураётган феодал қолқликка қарши қурашга отланганларнинг ҳаракатлантирувчи қучи бўлиб майдонга чиққан эдилар. Улар ўрис буржуазиясининг мустамлақачи сиёсатидан норози эдилар ва

унга карши курашардилар. Махаллий аҳолининг эскича турмуши ва колоклигига, бу колокликнинг илхомчилари бўлмиш рухонийларга карши ҳам жон-жаҳдлари билан карши чикдилар.

Хуллас, жадидлар курашининг асосида феодализм ва эски турмуш асосларини бузиш, миллий буржуазия давлати тузиш мақсади ётарди. Бу ҳаракатнинг кўпчиликка машҳур бўлган раҳбарлари куйидагилардир: Мунаввар Кори, Мурод Хўжа Домулла, Имом Хожи Халилий, Хасан Кори, Салимхон, Абдулла Авлоний, Шорасул Зуннун, Шахид Эсон, Мир Гейди, Абдувахоб Муродий ва Мажид Кодирӣ.

Улуг Ўктабир инкилоби эски тузум асосларини бузиб, янги ҳаётга кенг йўл очиб, жадидларни боши берк кўчага киритиб қўйди. Чунки инкилоб феодализмни яқсон қилди, бу билан каноатланмай, савдо буржуазиясига ҳамда жадид-тараккийпарварларга огир, халокатли жароҳат етказди. Шундан кейин жадидлар ўз фаолиятларини тўхтатдиларми? Каёқда... Улар ўлар ҳолатларида бўлишларига қарамай, бор қучларини фаолиятни давом эттиришга қаратишди. Бу орада уларга ҳарбий асир турк зобитлари (офитсерлари) ёрдамга келишди. Булар жадидларнинг яраларини даволаб, оёкка тургаза бошлашди. Ишларига раҳбарлик қилишди, юракларида қайтадан миллатчилик туйғуларини кўзгатишди. Аста-секин жадидлар қучга қайтишди. Бунга барча совет мактаблари уларнинг қўлида эканлиги ҳам қўл келди. Ўсиб келаётган ёшлар уларнинг таъсир доирасига тушиб қолди. Синфимиздаги турк Камол ШАМСИЙ ватан тўғрисида кўзда ёш билан қуйлагани яхшигина эсимда турибди. Ўрислар билан бошқа оврупаликлар Туркияга ҳужум қилишяпти, ўз миллатларининг ҳуқуқини ҳимоя қиласизлар деб сизларга катта умид боғлаганмиз, деган эди ўшанда.

ШОРАСУЛ ЗУННУН бизга миллатчилар ёзган туркча шеърлар ўқирди ва юракларимизга сингдиришга ҳаракат қиларди. Мисол учун, у турк шоири Мухаммад Омилбекнинг ва ўзбек шоирлари Чўлпон билан Фитратларнинг миллатчилик руҳидаги шеърларини ўқирди.

ЭСОН АФАНДИ Туркия урушдан голиб бўлиб қикканини ва бу галаба тарихда улкан сиёсий аҳамиятга эга эканини айтган. Кейин Туркия ҳаётини эслашга тушиб кетарди ва яна айтардики, Туркистон муслимлари Туркия раҳбарлиги остига ўтиши лозим, турклар билан қўлни қўлга бериб, бир йўлдан юриши керак. Совет ҳокимиятига қелганда, муслмонларга бу ҳокимият бир чақалик ҳам фойда бермайди, деб айтарди. Эсимда, дарслардан бирида Шорасул ҳам худди Эсоннинг гапларини такрорлаган. Бир куни кўчада Шорасулни учратиб қолдим. У жуда қайғули қиёфада эди. Сабабини сўрадим. «Бу миллат ўзи миллат эмас!» деди. Бўлмаса, нима, десам, «Иллат!», деб жавоб қилди. Нега, деб сўрадим тагин. «Чунки булар ўзинг ягона одамларини хибсга олганларини билатуриб ҳам ҳеч қанака чора қўрмаяпти!» деди.

Совет ҳокимиятининг иккинчими, учинчими йили жадидлар орасида бўлиниш юз берди. Мунаввар Кори, Мурод Хўжа Домулла, Шорасул Зуннун ва Эсон Афанди бошчилигидаги айримлари эски нуктаи назарда турардилар. Эшон Хўжа Хоний, Хасан Кори, Салимхон, Мир Гейди ва Ваҳоб Муродий бошчилигидаги бошқалари эса, ўз гоё-мақсадларини совет ҳуқуқатидан фойдаланиб амалга ошириш йўлига ўтдилар. Лекин булар ўз қарашларининг ҳато эканига тезда ишонч ҳосил қилиб, тагин аввалгиларга қайтиб қўшилдилар (В. Муродов тўғрисида бир нима дея олмайман). Учинчи бир тоифа эса, ўзларининг ҳато йўлда эканликларини англаб, тўла маънода совет ҳокимияти тарафига ўтдилар (масалан, Абдулла Авлоний).

Агар жадиждларнинг hozirги мафкурасига назар солсак, улар совет хокимиятининг ашаддий душмани эканликларини, бу хокимият қачон куларкин, деб интик бўлаётганларини осонгина билиб оламиз. Кулашига эса, улар қатъий ишонадилар. Улар совет хокимиятининг (чет) душманлари билан бир сафдадилар ва бу хокимиятни тугатишда иштирок этиш ниятлари бор. Душман хоҳ ичдан, хоҳ ташдан қачон бу хокимиятга қарши ҳаракат бошлайди қачон бу кураш авжга миғади — улар шуни қутмоқдалар. Бу фикрларимнинг исботига қуйидаги далилларни келтираман. Афғонистонда тўпалонлар бошланиб, Бачаи Сақав Омонуллоҳонга қарши курашаётган чоғлари ШОРАСУЛ ЗУННУН фақат шу ҳақда сўзлар ва мен билан бундай баҳслашар эди: «Афғонистонда хокимият Бачаи Сақав қўлига ўтган захоти бизларнинг аҳволимиз енгиллашишига шубҳа йўқдир. Чунки унда инглизлар совет хокимиятига ҳужум бошлайдилар, биз бўлсак, бу имкониятдан фойдаланиб, Ўрта Осиёда миллий ҳукумат тузамиз, Бизда имкон қўп». Қанақа имконлари борлигини сўраганимда, у жавобдан қочди. Шорасул ашаддий тормилатчилардандир, бу борада у ҳамфикрларини ҳам ортда қолдириб кетади. Лекин табиатан ичимдан топ эмас, бошқаларга ўхшаб фикрларини яшириб юролмайдди, қим унга хайрхоҳлик билдирса, бўлди, оғзидан гуллаверди. Боз устига, фикрларига ҳаммининг қўшилишини истайди ва шунга қистайди. Советларга қарши маърузалар ўқий бошлайди. Мен унинг феъл-хўйини, ҳулқини яхшигина ўрганиб олганман. Қўришганимизда, унга: «Бунча озиб-тўзиб кетибсиз, Шорасул ақа, мазангиз қочдими ё?» деб гап бошлайман. Бунга у: «Э, уқа, шу миллат қайғуси мени бу аҳволга қолди-да. Фикру ёдим шу миллатда», деб жавоб қилади. Энг билими зўр болаларни у пивохонага ё ошхонага бошлаб кетиб қолади, совет хокимиятига қарши ташвиқ қилади. Ўқишга турк қитобларини беради. Бизнинг Ўзбекистонда бунақа мажаллалар йўқ, деб афсуслариб гапирди.

Шорасул эски араб имлосининг тарафдори. У араб имлоси тарихий аҳамиятга эға, ўзбеклар ўзлари қолоқ бўлганлари етмагандай, энди яна битта қолоқ миллатнинг кетидан боряпти, дерди. Араб имлосини мураккаблаштириб юборганларни қораларди. Аксинча, лотин алифбоси оғир, дерди.

Ўрта Осиёга муносабатда

«Инглизистон Хиндистонни қай даражада эзаётган бўлса, Ўрусия ҳам Ўрта Осиёни шу даражада эзаяпти. Ўрта Осиё мустамлақа асоратидадир. Бизнинг дехқонларимизни зўрлик билан пахта эқишга мажбурлашяпти ва ҳаммасини Масқовга ташиб кетишяпти. Дехқонларнинг ўзлари бу ерда оч-яланғоч қолаётгани билан ишлари йўқ»...

Бунақа гапларни мен ундан ўзим эшитганман. Бундан ташқари Шорасул ўрислар билан тоторларнинг масъул лавозимларни эғаллаб олганларига қарши эди. 1929—30-йили у Аёллар билим юртига она тили ўқитувчиси қилиб тайинланган эди. Бир аёл ундан техникумнинг илмий бўлим мудири қим — ўрис эмасми, деб сўраганида, у: «Албатта, ўрисда, ўрис бўлмай қим бўларди», деб жавоб қилган. Буни менга Бухарин мактабида хизмат қиладиган Акбар Аскарый айтди. Партия сафларини тозалаш кетаётган палла мен бир қуни Шорасулни учратиб қолдим ва: «Мана, Партия сафларини сизнинг

дунёкарашингиздаги унсурлардан тозалаяпмиз», деган эдим. у: «Партияни бизлардан эмас, бизларнинг мухитимизни партиядан тозаланглар», деб айтди. Партияни у зарарли касаллик деб ҳисобларди. Гарчи мен унинг умуман совет ҳокимиятига қарши фарлятидан кўп далиллар келтиришни зиммамга ололмасам ҳам, унинг хотинлар юзини очиш масаласига қарашлари тўғрисида айрим гапларни айта оламан. У ўзининг хотинини расман очгани билан амалда очмаган. Хотинини мактабга ё йигилишга, ё уюшма қошида ташкил этиладиган кечаларга қўймайди. «Хозир аёллар очилиб, бузилиб кетяптилар», дейди. Бунаканги ёт қарашлари учун биз уни Наримонов техникумидан хайдаганмиз. Эски шаҳардаги Ленин номи мактабнинг 8-синфида Шавкий деган бир ёш ёзувчи ўқирди, у фақат мактаб деворий газитига ёзар эди. У Чўлпоннинг давомчиси бўлиб, унга таклид қиларди. Мафкура жихатдан асов нарсалар ёзарди. Ўша мактабнинг 6—7-синфларида адабиётдан дарс берадиган Юнус Латифийнинг ҳамда Шорасулнинг ўзининг сўзига қараганда, Шавкийни Шорасул йўлга солиб тураркан. Шеърга мавзуларни ҳам у бераркан. Қанақа йўналиш берасиз, деб мен Шорасулдан сўраганимда у: «Мен уни миллий руҳда шеър ёзишга ўргатяпман», деган. 1928—29-ўқув йилида Шорасул Наримонов техникумида адабиётдан дарс берган. Яна ўша ўзининг эски усулида, яна ўша эски адабиётга, хусусан, турк ва форс шоирларининг асарларига суяниб ўқитган. Ўқувчилар конференсида бунинг учун уни қоралашди ва ишдан бўшатишни таклиф қилишди. (Саҳифанинг шу ерига кейинчалик қизил қаламда энг таникли чекистлардан Огабеков деган терговчи: «Шавкий аксилкилобий ташвироти учун сургун қилинган», деб ёзиб қўйибди.)

Мен Шорасулдан: «Нимага пролетар адабиётга суянмай, эски адабиётга суянасиз?» деб сўрасам, «Хоҳлаганимда ҳам пролетар адабиётини ўқитолмайман, чунки уни сизлар ўқитасизлар, мен эса хазм қилмайман, унга қизикмайман ҳам, у менинг рухий эҳтиёжимни қондирилмайди», деди. «Адабиётда пролетар мафкураси ривожлана олмайди ва ҳоким мафкура бўла олмайди», дерди у. Шорасул эски имло бўйича она тилидан дарслик ёзган ва унга бўяб-бежаб ёт миллатчилик қарашларини ҳам сингдириб юборган. Масалан, у: «Яшасин советлар ҳокимияти!» деб ёзади-да, охирида: «Ўзбеклар уйгон!» деб қўшиб қўяди. Нимага бу сўзларни қўшгансиз, деган саволимга у қулиб туриб «Бу билан мен ўзбеклар орқа-олдиларига қараб ҳаракат қилсинлар, совет ҳокимиятининг асослари мустаҳкам эмас, унинг ҳозир ҳукмронлигидан фойдаланиб қолсинлар ва мустақилликка эришсинлар, дейман», деб жавоб қилади. Наримонов техникумида ишлаб юрган чоклари у ҳар хил латифалар, эртақлар айтиб, ўқувчиларни ўз-қўл остига жалб қилишга уринарди...

Ўқувчиларни Туркиянинг миллатчилик руҳидаги адабиёти билан таъминлаб туради. Шунақа китоблардан у, Юнус Латиповга, Гулом Кодир Хикматий (Каримий)га, Сафо Зуфаровга, Юсуфжон Иноғомовга берган.

Ўтган йили мен Тошкент йўқсил ёзувчилар жамиятида ўқиш учун Ойбек асарлари тўғрисида маъруза ёзганимда менга турк миллатчи шоири Турхон Сайфийнинг шеърий тўплами керак бўлиб қолди, чунки Ойбек узок вақт Турхон Сайфийнинг таъсирида шеърлар битган, Кутубхоналардан излаган китобимни топмай, Шорасул Зуннунга мурожаат этдим. Шорасул Зуннун аввалига қўнмади, кейин бари бир бериб турди. Шунда ҳам Турхон Сайфийнинг тўпламини эмас, балки унинг битта шеъри босилган «Расми ой» журналоидан икки нусха берди.

Унга ҳамфикр талабалардан **ГУЛОМ КОДИР КАРИМИЙ** билан **НИЗОМ ЭШОНИЙ**ни биламан. Улар иккаласи ҳам миллатчилик мафкураси билан захарланган эдилар.

Масалан, Гулом Кодир эски миллатчи адабиётнинг катта мухлиси, Чўлпоннинг мухлисидир. Янги йўқсиллар адабиётини у ёмон кўради ва мутлако ўқимайди. Мен техникум талабаси Шодмон Тўхтаевдан бир гап эшитдим, яъни Гулом Кодир Каримий Шарифа Саид Носированинг (Пед. билим юртининг собик ўқувчиси. У ердан ёт унсур сифатида хайдалган) шеърлар дафтарига Ўзбекистон тўғрисида бир шеър битибди. Ўша шеърида Гулом Кодир Ўзбекистонни катта дарахт соясида қолиб кетган ёш ниҳолга ўхшатибди ва катта дарахт қуёш нурларини ёш ниҳолга ўтказмаётгани хақида ёзибди. Катта дарахт деганда у ўрисларни назарда тутган. Нияти аниқ.

ЭШОН ХЎЖА ХОНИЙ — менинг яқин қариндошим (онамнинг ўқаси), бир ховлида бирга яшаймиз. Собик жаҳид Туркистонда жаҳидлик ҳаракатида фаол иштирок этган, мафкура жихатидан ёт унсур. Совет ҳокимиятининг айрим тадбирларидан каттик норози. Масалан, пахтачилик соҳасини қенгайтириш кампаниясидан ва бугдой етишмовчилиги муносабати билан жуда норози бўлган. У менга дердики, Ўзбекистонда ун таҳчиллиги каттик сезилиб турган бир маҳалда Масков дехконларни пахта экишга мажбур қилди, боз устига, Масковнинг ўзи ваъдасига ҳилоф равишда Ўрта Осиёга бугдой етказиб берамапти, натижада дехконларни ун билан таъминашда мана шунақа қийинчиликлар юзага келяпти. Бир сўз билан айтганда, пахтачилик тармоғини қенгайтириш аҳолининг бошига битган бало, бундан факат ўзбек дехконлари зарар кўрадилар. Бундан ташқари, биз Масковни пахта билан таъминлашмиш-у, ўзимиз етарли миқдорда саноат молларини, жумладан, мануфактура олмаяпмиз... »

Шунақа суҳбатлар чоғида Акбар Аскарый (ўқитувчи) ҳамда Хайриддин Хасаний (қишлоқ хўжалиги техникуми толиби) иштирок этишган.

Аёлларнинг юзини очиш масаласида Эшон Хўжа Хоний жаҳидларнинг кўзкарашларини баён қиларди. Яъни, «Аёлларнинг юзини очишга ҳали эрта ва хотин-қизларнинг ўзларини тайёрламасдан туриб юзларини очиш тўғрисида ўйлаш ҳам фойдасиз. Аввал уларни тарбиялаш керак, ана ундан кейин паранжи масаласини ўйлаб кўриш керак. Ўзбек аёлининг ҳозирги аҳолида унинг юзини очиш уни бузукликка итариш билан тенг», деб ҳисобларди.

У вақтларда Эшон Хўжа Хоний «Хужум» кампаниясида ҳеч қанақасига иштирок этмади, ўзининг хотинини ҳам очмади. Қизини очди, лекин уни ҳам факат ўқиётгани ва паранжида мактабга кўрина олмаслиги учун очди.

У жаҳид мактабларида сабоқ беради, инкилобдан кейин 1926 йилгача совет мактабларида ўқитувчилик қилди, мактабларнинг мудирини бўлиб ишлади. Совет мактабларида диндан дарс беради. Эшон Хўжа Хоний мудирлик қилган «Хаёт» номи мактаб ўқувчиларининг менга айтишларича, у ўқувчиларга миллий (миллатчилик) гоҳларини ўқитган, мактаб жамоат ташкилотлари ва комсомол ишларига тўсқинлик қилган. «Ўқувчилар мактабда факат ўқиш билан банд бўлсинлар, ҳар хил жамоат ишлари, таълим-тарбия ишларига ҳалакит беради», дерди.

Шунингдек, у пахта кампаниясинида маъқулламасди. «Туркистон ўрисларнинг мустамлақа ўлкасидир, — дерди у. — Дехконларни, ишчиларни зўрлик билан пахта экишга мажбур қилиш ва пахта ўзларининг ватанларига олиб кетиш ва маҳаллий аҳолини эса товарлар ва саноат ускуналари билан таъминлашмаяпти, натижада аҳоли қаҳатчиликни бошидан кечирмоқда. Бундан ташқари, аҳоли озик-овқат билан ҳам таъминланмаяпти». Бу қарашларини у шахсан менга айтмаган, буларни у ўзининг дўстларига айтган (Акбар Аскарыйга ҳамда Хайриддин Хасановга. Иккинчиси

Кишлоқ хўжалиги техникумида ўқийди). Маҳкамаларга ўрислар жойлашиб олганига у кескин қарши эди. «Бизнинг мамлакатда бегоналар кўпайиб кетди», дерди. Бир куни хизматга бораётиб, кўчада кўриб қолдим, ким биландир гаплашиб турарди. «Беш йиллик режага биноан Козогистонга уч юзу канчадир минг ўрисларни кўчиришни мўлжаллашяпти», деб турган экан ўша шеригига...

Эътиқоди жихатидан у тормиллатчи. Доимо ўрисларга қарши гапиради ва Ўзбекистонга ўрислар кўчиб келавериб эгаллаб боряпти, ҳамма муассасаларда ўрислар ўтирибди, дерди. «Ўзбекистон муассасаларида ўзбеклар ўтириши керак», дерди у.

ХАСАН КОРИ ХОН ҳам менинг қариндошим (она томонидан, яъни, онамнинг укаси). Мафкура жихатдан Эшон Хўжа Хонга яқин. Собик жаҳид, узок йиллар жаҳидларнинг китоб дўконига мудирлик қилган. 1926—27-йиллари ўзбек давлат нашриётининг дўконига ишлаган. Ўзининг айтишича, Ўздавнашрда ишлаган чоғи ўрислар билан чиқишмаган ва шунинг учун ҳам уни ишдан ҳайдашган. Шундан кейин доим айтиб юрардики, ўрислар ўзбекларни кўрарга кўзлари йўқ ва улар доим ўзбекларни муассасалардан ҳайдашга ҳаракат қилишади ва хоказо...

Эшон Хўжа Хоний билан Хасан Кори Хоний Мунаввар Кори, Эсон Афанди, Салимхон Тиллахоновлар билан жуда яқин эдилар, бир-бирларини меҳмонга чорлашарди, суҳбатлар қилишарди, улфатчиликлар уюштириб туришарди. Нималарни гапиришгани менга қоронғи, чунки ҳеч қачон мен уларнинг орасида бўлмаганман.

МУНАВВАР КОРИ — жаҳидчиликнинг илҳомчисидир ва шу оқимнинг раҳбаридир. 1927 йили Тошкент музофоти зиёлиларининг қурултойи бўлиб ўтди. Мен унда делегат эдим. «Кизил Ўзбекистон» газитининг муҳбирлари номидан вакил сифатида қатнашганман. Қурултойда мафкура жаҳасидаги қураш масаласида мунозара кўзголда Мунаввар Кори нутқ сўзлади ва: «Бу мафқурани бизнинг мафқурага мосласак бўлмасмикан», деди. Бундан кўринадики, у партия бу масалани қандай ҳал этаётганини маъқулламайди. Унга берилган бир қандайдир саволга: «Ўрислар бизнинг ишларимизга ҳалакит қилишяпти, мен улар билан қелишолмаганим учун хизматдан кетдим. Биз улар билан бир қозонда қайнамаймиз», деб жавоб қилди. Мунаввар Кори умум манфаати учун эмас, ўзининг манфаати учун қуйинаётганини шу мисол ҳам тасдиқлайди. У ўзининг обрўсини кўтармокчи. Унинг қураши ҳам обрў учун. У манфаатпараст шахс.

МУРОД ХЎЖА ДОМУЛЛА — эски шаҳардаги Ленин номи мактаб ўқитувчиси, У билан-яқинда танишдим, шунгача яқин танишлигим йўқ эди. 29-йили у «Зебунисо» мактабида хизмат қилган. У ҳам жаҳидлардан (тараккийпарварлардан), юқорида санаганларимиз билан муомаласи бор. Жулқуннинг «Меҳробдан чаён» деган китоби чиққанида у бу китобни қониқиш билан ўқиди ва уни мактаб шеърлар битди. Бу шеърини у ўқувчиларга ўқиб берган, бу ҳақда мен Юнус Латифийдан билдим, Унинг қандай одамлигини ҳам, бугдой жамғариш ва пахта кампаниясига муносабатда аксилсоветий қарашларини ҳам менга Юнус Латифий айтди.

ЮСУФ ИНОГОМОВ — Наримонов техникумини мен билан бирга тугатган ва 28—29-ўқув йиллари ишга Термизга юборилган эди... Тошкентга қайтганда Термиздаги аҳвол ҳақида сўраганимда, у: «Термизда кўп муассасаларни ўрислар билан тоторлар эгаллаб олишган. Одамга алам қилади. Уларга имтиёзлар яратилган. Капиратив дўқонлар уларга энг яхши

молларни топиб беради. Шўрлик ўзбеклар ҳеч қачон улар билан тенг кўрилмайди, ҳар жабхада улардан паст туради», деди.

Ҳозир Иноғомов кишлок факультетининг I курсида ўқийди. Комсомол аъзоси эди, чикибди.

ХАЛИЛ ГАФФОРОВ ҳам курсдошим. Бир вақтлар Хивада ишлаган, ўша ерда ақлдан озиб, Тошкентга кайтган. Хивадан кайтиб келган баъзиларнинг айтишича, Халил у ерда эски тарихимизга кизиқиб қолибди ва ўзбекларни эзаётган ўрисларни жуда ёмон кўриб қолибди ва шу асосда ақлдан озибди. Ҳозир ишламайди ҳам, ўқимайди ҳам. Унча-мунча согайиб боряпти...

СТУДЕНТЛАР ҲАКИДА

Куйидаги студентлар Шорасул билан Мунаввар Корининг таъсиридадирлар:

ГУЛОМ КОДИР ХИКМАТ — Наримонов техникумида ўқиган, адабиётга кизиқади, ўзининг асарлари ҳам бор. Бир куни бир расм чизган, Унда думли куёш бўлиб, у илонга ўхшаб ўзбекни бўғаетгани тасвирланган. Ўзининг тушунтиришича, куёш - Ўқтабир инкилоби, илон бошли дум эса — ўрислардир. Расмда: «Миллат, эҳ, менинг миллатим», деган ёзув битилган. Расмларини у айрим дўстларига кўрсатган ва ўзининг фикрларига кўшилишларини сўраб авраган. Бу ходиса муҳокама қилинганда, у ўз ўқитувчилари Мунаввар Кори билан Шорасулнинг таъсирида бўлгани учун шунақа расмлар чизганини айтган.

ГУЛОМ КОДИР КАРИМИЙ — миллатчи ва Шорасулнинг ишончли малайи. Техникумнинг II курс студентлари Шодихон Тўхтаев ва бошқаларнинг сўзига қараганда, у Шариф Носир Хўжаевнинг албомига икки дарахтнинг расмини чизган. Биттаси катта, иккинчиси кичик. Каттаси кичигидан куёш нурларини тўсиб турибди. Ўзининг тушунтиришича, катта дарахт — ўрислар, кичиги эса — ўзбеклар эмиш. Шунинг ўзиёқ унинг миллатчилигига далолат...»

Менинг билганларим шугина.

Илдирим: Мадхиддин Мухаммадий.

15/XI. 29 й.

Перевёл: Пом. Упол. ВО ПП ОГПУ в Ср. Азии
(Каримов)»

* * *

Мадхиддин Мухаммадий жонбознинг «билганлари шугина» экан. Лекин у кишининг ўзлари ким-у, у киши сотаётган жадиждлар ким эканини, жадиждлар нима кайгуда-ю, бу киши ниманинг кайгусида эканини, ва ниҳоят, бу жамият канака асосга қурилганини-ю қандай кимсаларга таяниб иш кўрганини билиб олишимиз учун, ўйлашимча, бизга «шугина»нинг ўзи етса керак. Шу андишада бу жирканч чакувномани сатрма-сатр изохлаб беришни ортикча машгулот деб билдик ва фикрлашни мулоҳазали ўқувчи ихтиёрига қолдириб, шу жойда нукта қўйдик.

Тангри ҳаммамизни бунака шармандалиқдан асрасин. Омин

Нуруллох Мухаммад Рауфхон